

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

УДК 330.1:378.1

ВИЩА ОСВІТА: ПОЛІТИКА «РОЗПОДІЛУ ВИТРАТ» ТА ЇЇ РИЗИКИ В УКРАЇНІ

*Л. С. Шевченко, доктор економічних наук, професор
Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*

Розкрито зміст політики «розподілу витрат» у сфері вищої освіти. Охарактеризовано економічну природу освітнього блага. Доведено можливість запровадження платного навчання у вищій школі за наявності фінансових компенсаторів. Виявлено основні ризики споживачів платної освіти в Україні. Особливу увагу приділено поширенню тіньових форм оплати освітніх послуг.

Ключові слова: освітнє благо; доступність вищої освіти; платність освіти; фінансування вищої освіти; хабарництво.

Постановка проблеми. Однією з найважливіших умов виконання вищою освітою своїх функцій є її доступність. Проте якщо Універсальна декларація прав людини проголошує, що вища освіта повинна бути однаково доступною всім *на основі заслуг*, то для українського законодавця доступність освіти є конституційною гарантією реалізації права на освіту *на принципах рівності*: нікому не може бути відмовлено в праві на освіту, а держава має створювати можливості для реалізації цього права. Споживачі ж освітніх послуг (студенти та їх родини) ознакою доступності вищої освіти вважають передусім її *безплатність*.

Зважаючи на широкий суспільний резонанс цієї проблеми, Конституційний Суд України у 2004 р. дав таке роз'яснення: безплатність вищої освіти в Україні означає, що громадянин має право здобути її відповідно до стандартів вищої освіти без внесення плати в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі (частина четверта ст. 53 Конституції України) у межах обсягу підготовки фахівців для загальносуспільних потреб (державного замовлення) [1]. Уся інша підготовка фахівців у ВНЗ здійснюється платно. Як наслідок – нині в деяких державних ВНЗ на частку платного навчання припадає до 50–60 % надходжень, що суттєво обмежує доступність вищої освіти для значної частини населення. У приватних ВНЗ освіта здобувається винятково на платній основі.

Отже, доступність вищої освіти фактично стає наслідком спроможності платити за освіту, а витрати на вищу освіту дедалі більше «розподіляються» між державою і здобувачами освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні розробленням проблем розвитку вищої освіти та її фінансування займаються В. Андрущенко, Ю. Бенедик, Т. Боголіб, А. Даниленко, М. Згуровський, В. Козаков, К. Корсак, В. Кремінь, В. Куценко, К. Левківський, В. Луговий, С. Ніколаєнко, В. Огнев'юк, Т. Фінікова, С. Юрій та ін. Однак глибоких політико-економічних досліджень доступності та платності вищої професійної освіти явно недостатньо.

Формулювання цілей. Спробуємо довести, що «розподіл витрат» на вищу освіту між державою і здобувачами освіти в сучасній ринковій економіці у багатьох випадках є виправданим, але потребує доступних фінансових компенсаторів видатків домогосподарств на освіту. При цьому важливо врахувати ризики поширення платної вищої освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу. Політика «розподілу витрат» означає перекладання частини витрат ВНЗ з держави, а точніше, платників податків, на студентів, їхніх батьків і філантропів [2]. Відомий американський економіст Б. Джонстоун називає три її причини, які істотно різняться за своїми економічними, політичними та ідеологічними засадами [3].

Перша – обмежені можливості (фінансові, матеріальні і людські ресурси) ВНЗ дати освіту всім бажаючим. Відчутне збільшення як приватного, так і державного попиту на вищу освіту, постійне зростання вартості навчання одного студента та конкуренція з боку інших статей видатків державного бюджету (наприклад, охорони здоров'я або захисту довкілля) змусили державні ВНЗ практично у всьому світі не тільки запровадити плату за навчання, а й займатися підприємницькою діяльністю та розраховувати на благодійність.

Друга – правильне тлумачення поняття рівності: ті, хто користується благами, повинні брати на себе принаймні частину витрат, адже в процесі навчання людина формує людський капітал, який потім дає їй можливість заробляти більше грошей. Що ж стосується начебто «безплатної» вищої освіти, то насправді вона оплачується тими громадянами, які сплачують податки, а от здобувають її не всі, а лише ті, хто навчається. Причому користуються освітніми благами переважно представники середнього класу або родини з високими доходами. Для них навчання за державний кошт перетворюється на своєрідну державну субсидію або (за невисокої оплати навчання) трансфертний платіж із державного бюджету.

Третя – неоліберальне уявлення про те, що плата за навчання є ціною товару, який дорого коштує і користується високим попитом. Це вносить до вищої освіти певні елементи ринкової системи, одним з яких є ефективність функціонування: оплата деякої частини вартості навчання повинна зробити студентів та їхні родини більш розбірливими споживачами, а ВНЗ змусити задуматися про реальну вартість навчання. Існує також можливість залучення

коштів приватних фірм, які можуть оплачувати підготовку у ВНЗ потрібних їм фахівців. Крім того, одержання приватних коштів зробить ВНЗ більш чутливими до індивідуальних і суспільних потреб.

Така постановка питання змушує ще раз звернутися до тлумачення економічної природи освітнього блага. До цього часу існують прямо протилежні думки: одні дослідники вважають, що вища освіта є суспільним благом, на яке має право кожний громадянин, інші характеризують освіту як приватне благо (комерційну послугу). У багатьох розвинених країнах превалює ідея розвитку вищої освіти як суспільного блага. На цьому наголошується у підсумковому документі саміту «групи восьми» «Освіта для інноваційних суспільств у XXI столітті» (Санкт-Петербург, 2006), Комюніке Всесвітньої конференції з вищої освіти «Нова динаміка вищої освіти і науки для соціальної зміни і розвитку» (Париж, 5–8 липня 2009 р.), Універсальній декларації прав людини.

На визначальному характері суспільної цінності освіти наполягають і багато вчених. Освіта, на їхню думку, є соціальним інститутом подолання егоїзму людей. Її філософська сутність полягає в сукупності спроб одних індивідумів допомогти своїм досвідом і знаннями іншим, насамперед наступному поколінню. Освіта – це гуманний інструмент допомоги і сприяння особистості, інструмент високої етики, благородства і взаємодопомоги. Натомість ринкові механізми за самою своєю природою – механізми егоїстичні. Формування ж «ринку освіти» як абсолютно вільної, неконтрольованої і необмеженої гри приватних інтересів узагалі неприпустиме: освітній простір, розірваний на відокремлені частини, втрачає свої об'єднуючі, репродуктивні, прогностично необхідні для всього суспільства функції. Суспільство і держава повинні не допустити цього [4].

На наш погляд, вища професійна освіта дійсно мала б ознаки суто суспільного блага, якби її послуги: 1) споживалися всіма громадянами країни безплатно (незалежно від того, платять вони за них чи ні), без будь-яких обмежень і виключень будь-кого із споживачів; 2) не були вибірковими, тобто надходили до всіх споживачів в одній і тій самій кількості; 3) споживалися людьми тільки разом, колективно, а обсяг індивідуального споживання освітніх послуг дорівнював обсягові їх колективного споживання. На розвиток освіти як суспільного блага прямо вказує її фінансування державою за рахунок видатків із державного бюджету, або, коли освітній процес має певну регіональну структуру та спрямованість, – за рахунок коштів як центрального, так і місцевих бюджетів. Саме як суспільне благо освіта сприяє утворенню загального позитивного зовнішнього ефекту у вигляді підвищення рівня освіченості, культури і продуктивності нації.

Вища професійна освіта мала б ознаки суто приватного блага, коли б: 1) регулювалася винятково ринковим механізмом, спрямованим на задоволення платоспроможних потреб певної частини населення; 2) кожна одиниця освітньої послуги (навчальний курс, навчальний предмет) передавалася спо-

живачу за окрему плату; 3) знання розглядалися як інвестування в людський капітал, що приносять прибуток, а високий рівень професійної освіти – як запорука індивідуального соціального захисту.

Насправді ж професійна освіта належить до змішаних благ, а точніше – до суспільно-приватних благ. Її характеризують: 1) висока конкурентність абітурієнтів при вступі до ВНЗ: на всіх бажаючих навчатися у ВНЗ місць просто не вистачає, тому здійснюється їх конкурсний відбір; 2) низька виключність людини (студента) зі споживання блага – освітньої послуги; 3) дедалі більша орієнтація пропозиції освітнього блага на індивідуальні потреби його споживачів. Упровадження у ВНЗ дисциплін за вибором, стимулювання індивідуальної роботи студентів, підготовка дипломних проектів з орієнтацією на майбутнє місце роботи випускників – тому підтвердження.

Причому в міру зростання рівня освіти приватний ефект навчання стає більш значущим порівняно із суспільним ефектом. На це вказує аналіз співвідношень «приватні витрати – приватні вигоди» та «суспільні витрати – суспільні вигоди» у сфері освіти, запропонований Р. Нуреевим [5]. На його думку, більша частина освітніх послуг нині надається державою безплатно, через це виникає природне бажання одержати ці блага в максимальній кількості, незалежно від зростання їх віддачі. Здобута освіта є тим суспільним благом, яке збільшує розрив між очікуваними приватними вигодами (Private Benefits – PB) і приватними витратами (Private Costs – PC). Оскільки цей розрив зростає з кожним роком навчання і стає максимальним саме під час навчання у вищій школі, виникає природна тенденція до зростання тривалості навчання, незалежно від віддачі, яку це навчання могло б дати, і стійкий попит на вищу освіту (рис. 1).

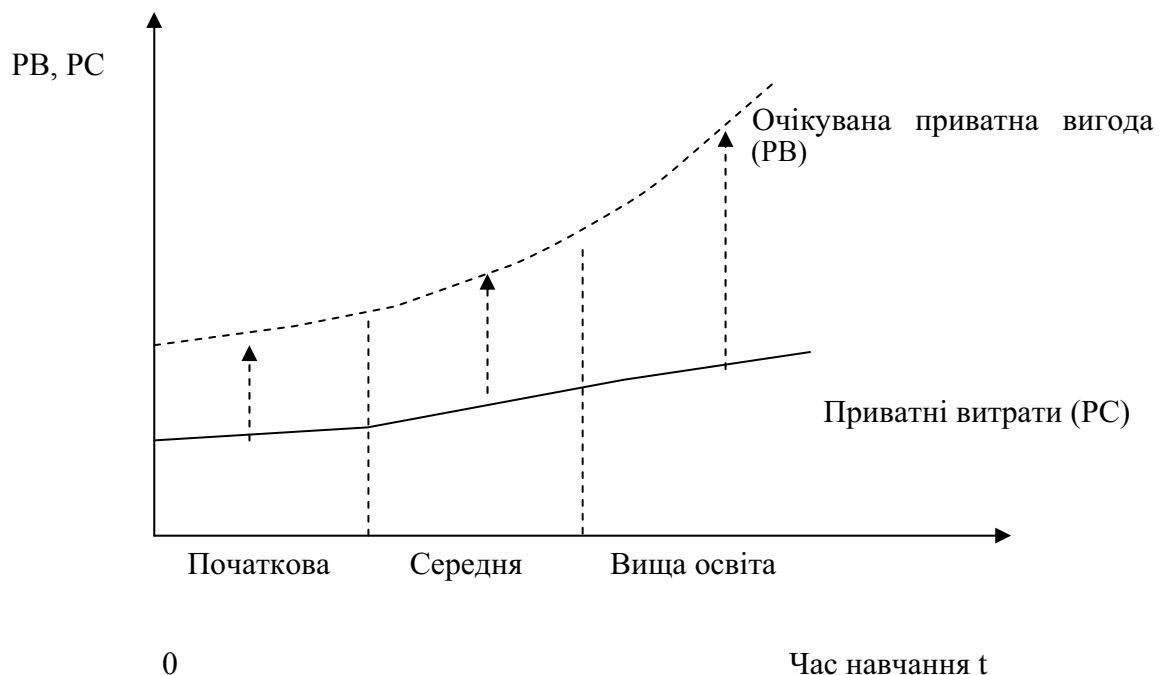

Рис. 1. Приватні витрати і вигоди у початковій, середній і вищій школі у «третьому» світі

Співвідношення між суспільними вигодами (Social Benefits – SB) і суспільними витратами (Social Costs – SC) інше. Суспільна вигода зі зростанням часу навчання збільшується не так швидко, як зростають суспільні витрати (рис. 2). У Росії максимальний суспільний ефект досягається десь на стадії середньої професійної освіти, умовно N років. Природно, що ця величина різна для різних країн.

Отже, оскільки вища освіта належить до суспільно-приватних благ, то й витрати на неї мають складатися із суспільних (державних) і приватних. Причому платить більше той економічний суб'єкт, для якого показники цінності, корисності і віддачі від вищої освіти мають більше значення. Враховуючи ж зростаючий приватний ефект навчання, дедалі більшого значення має набувати приватне фінансування вищої освіти.

С. Міцек [6] конкретизує проблему таким чином: державним фінансуванням повинні покриватися лише ті соціальні потреби, у фінансуванні яких окремі громадяни не мають чітко визначених особистих (приватних) вигод або ці особисті (приватні) вигоди не покривають необхідних витрат: утримання армії, правоохоронних органів, фундаментальної науки, підтримка бідних, охорона довкілля тощо. У сфері освіти держава повинна фінансувати початкову і середню освіту, а також ті види знань, потреба суспільства в яких є високою, а суспільні вигоди перевищують приватні вигоди їх носіїв: 1) знання, що мають важливе значення для збереження культурної оболонки суспільства (підготовка шкільних учителів, музейних працівників, фахівців у галузі теорії музики або історії літератури, істориків тощо); 2) військову освіту і підготовку працівників правоохоронних органів; 3) підготовку фахівців для роботи в секторах суспільства, непривабливих з точки зору зарплати та інших характеристик (сільське господарство, соціальні працівники). Одержання спеціальних знань понад цей стандарт має фінансуватися батьками учнів.

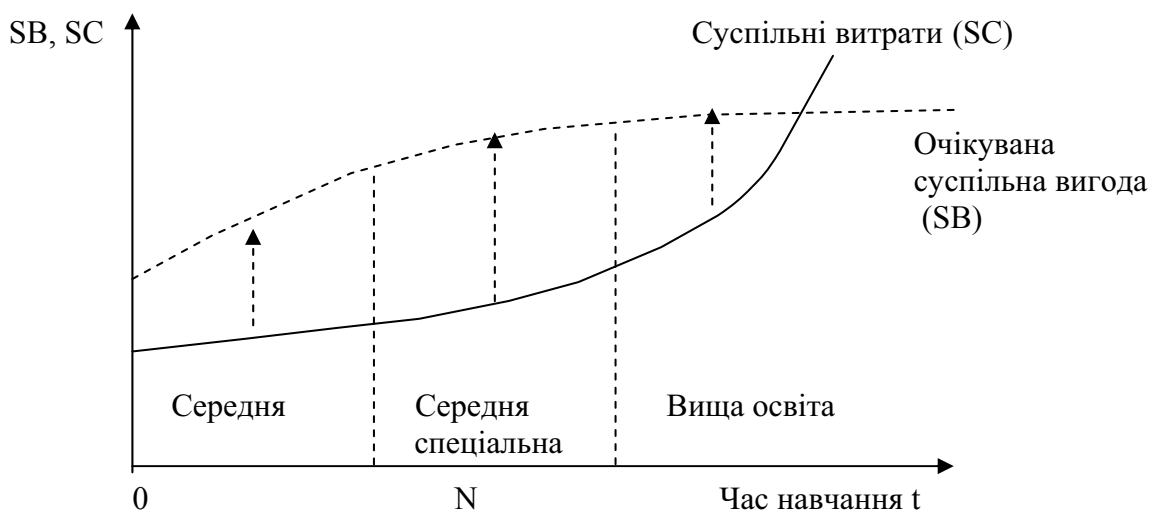

Рис. 2. Суспільні витрати і вигоди в середній, середній спеціальній і вищій освіті в країнах, що рухаються навздогін

Та чи готово суспільство до такої практики?

Співвідношення між приватними і державними джерелами фінансування має національну специфіку і багато в чому залежить від ступеня економічного розвитку країни та рівня усвідомлення ролі освіти для економічного процвітання [7]. Так, в англосаксонських країнах – Великій Британії, США і Австралії – внаслідок історичних причин освіта розглядається переважно як «приватне благо», відповідальність за яке лежить на окремому громадянину. Через це й плата за навчання є скрізь, у тому числі в державних університетах. У 1997 р. згідно з Трудовим договором Велика Британія першою в Європі зробила оплату вищої освіти офіційною політикою уряду.

У континентальній Європі система освіти традиційно вважалася сферою відповідальності суспільства, а за її фінансування відповідали держава і уряд. Проте й тут починають визнавати, що кваліфікація фахівця з вищою освітою надає індивіду додаткові можливості щодо вибору професії, одержання вищої зарплати, кар'єрного зростання. Тому навчання в університеті – це не лише «суспільне», а й «приватне» благо, тобто «не-суспільне» [8]. У 2001 р. Австрія стала першою німецькомовною країною, яка ввела плату за навчання.

У 2005 р. після рішень Конституційного Суду Німеччини у багатьох федеральних землях (Баварія, Баден-Вюртенберг, Гамбург, Нижня Саксонія, Північний Рейн-Вестфалія, Рейнланд-Пфальц, Саар) уведено плату за навчання – від 100 євро (для фахових вищих шкіл у Баварії) до 500 євро на семестр. В окремих випадках плата встановлюється лише за здобуття другої вищої освіти або тільки для тих, хто зотягнув навчання і є «вічним студентом». При цьому є можливість відтермінувати плату за навчання на час після закінчення університету [9]. У Фінляндії та Швеції запроваджується платне навчання за спеціальними англійськими магістерськими програмами для слухачів із країн, що не є членами ЄС /ОЕСР [10].

Слід пам'ятати також, що додаткове фінансування ВНЗ за кошти студентів та їхніх родин є однією з основних рекомендацій Світового банку і більшості експертів із розвитку, які вважають цей захід важливим рішенням для державних ВНЗ в умовах зростання проблем їх фінансування [11].

Утім, суспільство категорично не погоджується зі значним перекиданням витрат на здобувачів освіти. Так, у листопаді 2010 р. студенти Великої Британії на своїх маніфестаціях виступили проти намірів уряду скоротити на 40 % фінансування університетів, а утворену «прогалину» компенсувати за рахунок підвищення плати за навчання: з 3,3 тис. фунтів на рік до 9 тис. фунтів на рік, починаючи з 2012 р. В Італії у той самий період десятки тисяч старшокласників, ліцеїстів і студентів, а також викладачі і професори університетів вели безперервну боротьбу проти аналогічної реформи міністра освіти Італії. В Україні студентські протести проти платних послуг на початку жовтня 2010 р. зі-

брали по всій країні понад 20 тис. студентів. У 14 містах відбулися широко-масштабні акції [12].

Українську освіту до комерціалізації підштовхують, з одного боку, постійно зростаючий попит населення на вищу освіту, а з другого, – недостатня фінансова підтримка освітньої сфери державою. Протягом 2009–2011 рр. на освітню галузь спрямовується 6 % ВВП – замість 10 % ВВП відповідно до ст. 61 Закону України «Про освіту» (для порівняння: у ФРН – 12 % ВВП, у США – 15 %). Причому, оголосивши 2011 р. в Україні роком «освіти і інформаційного суспільства», парламент зменшив фінансування вищої освіти на 1,5 млрд грн. Натомість видатки МВС збільшено на 1,7 млрд грн., а органів прокуратури – на 1 млрд грн. Заплановане зростання видатків на науку до 4,8 млрд грн (приблизно \$ 600 млн) становить лише чверть бюджету Єльського університету [13]. Міністр освіти і науки, молоді та спорту України Д. Табачник заявляє, що суспільство не повинно утримувати ту кількість ВНЗ, яка сьогодні існує в Україні [14].

Серйозні вади має й сама модель державного (бюджетного) фінансування ВНЗ, сформована в Україні ще в 1920-ті роки як кошторисна. Фінансуючи освіту, держава не купує освітні послуги, а забезпечує діяльність свого структурного елемента, який безкоштовно виробляє освітні послуги для споживання частиною населення. Рух державних коштів здійснюється відповідно до кількісних *нормативних* показників ВНЗ, наприклад, чисельності студентів і викладачів у відповідному році, і не пов'язаний з якісною стороною діяльності ВНЗ. При цьому, як слушно зазначає Ю. Вітренко, статус бюджетної установи істотно обмежує можливості ВНЗ у використанні залучених фінансових ресурсів: держава, виділяючи бюджетні кошти на утримання бюджетної установи, визначає й докладне їх використання шляхом затвердження вищестоящим органом державного управління специфічних фінансових планів – кошторисів. Більше того, навіть кошти, залучені з позабюджетних джерел, також входять до складу кошторису і без дозволу не можуть використовуватися ВНЗ самостійно. До цього слід додати, що суми заробітної плати працівників бюджетних установ установлюються тільки урядовими постановами, і можливості збільшити їх на законних підставах самими керівниками ВНЗ практично немає [15].

Виникає ресурсна залежність державних ВНЗ від держави, а сама процедура одержання державних коштів у багатьох випадках визначається ступенем лояльності керівників ВНЗ до керівників міністерства і держави.

За таких умов дедалі більше українських державних ВНЗ звертаються до залучення коштів здобувачів освіти (студентів) шляхом відкриття програм платної професійної освіти. Це реально зміцнює фінансову базу ВНЗ та диверсифікує джерела фінансування. Однак споживач вищої освіти стикається з численними проблемами і ризиками.

По-перше, рівень оплати за навчання у вищій школі в Україні постійно зростає. Уже зараз дешевше, ніж в Україні, вищу освіту можна здобути у Німеччині (у державних ВНЗ вона безплатна, усім нараховують стипендію), Швеції (але тут не всі студенти одержують стипендію), а також Франції і Чехії (навчання безплатне або майже безплатне, але потрібно знати мову країни). Зіставним по вартості з Україною є навчання у ВНЗ Польщі, Німеччини, Чехії (у приватних ВНЗ) і Швейцарії [16]. Причому це відбувається на тлі зростаючої економічної нерівності населення України, яка є вищою, ніж, наприклад, у Скандинавських країнах, в 4–5 разів і навіть у 1,5 рази, ніж у США [17]. Як наслідок – стрімкий розвиток платної освіти розширив можливості вступу до ВНЗ для верств населення із середніми і високими доходами, але створив нездоланні економічні бар'єри для дітей із родин з низькими статками.

Ситуацію додатково загострює спроба урядовців змінити механізм оплати навчання у ВНЗ. Відомо, що чинне законодавство передбачає можливість установити в договорі розмір плати за весь період навчання у ВНЗ без зміни його протягом строку навчання. При цьому за навчання можна заплатити або відразу за весь строк навчання, або частинами – щомісячно, щосеместрово, щорічно. Порядок виплат на вартість навчання не впливає. У проекті нового Закону України «Про вищу освіту» (ст. 68) встановлено, що плата за навчання або за надання додаткових освітніх послуг може вноситися за весь строк навчання або надання додаткових освітніх послуг повністю, одноразово або за згодою сторін частками, тобто помісячно, по семестрах та щорічно. Розмір плати за весь строк навчання або за надання додаткових освітніх послуг у разі повної одноразової сплати авансом не може змінюватися протягом усього строку навчання. Однак у разі сплати частками розмір плати на кожному навчальному курсі перераховується на початок кожного навчального року з урахуванням офіційно визначеного рівня інфляції за попередній календарний рік. Оскільки ж цей показник протягом останніх восьми років мав середнє значення на рівні 12 % і навряд чи зменшиться у майбутньому, а також урахуваючи, що більшість студентів-контрактників сплачують за навчання саме частками, йдеться фактично про істотне зростання рівня оплати за навчання у ВНЗ. Натомість про підвищення студентських стипендій та зарплати викладачів у проекті не згадують жодним словом.

По-друге, в Україні відсутні дієві, а головне – доступні фінансові компенсатори видатків домогосподарств на освіту. У зарубіжних країнах такі компенсатори мають форму прямої (надання грантів та виплати стипендій) та непрямой фінансової допомоги (надання освітніх позик). В останньому випадку держава робить ставку на студентське самофінансування, тобто на одержання освіти за власний кошт.

Студентське кредитування освіти має такі форми:

1) класична позика, або позика іпотечного характеру: угода передбачає сплату щорічного процента від позиченої суми протягом строку позики та

умови виплати (рівні щомісячні внески або внески, розміри яких зростають з часом; або інші домовленості);

2) позика, зумовлена доходами: передбачає виплату певного процента від майбутнього доходу, доки позика не буде погашена за договірною процентною ставкою або позичальник не поверне максимальну суму (яка може звільнити від виплати людину з високим доходом), або доки не завершиться максимальна для виплати кількість років (що може звільнити в решті-решт від виплат людину з низькими доходами). У договорі про надання кредиту встановлюється розмір щорічних виплат або процент від доходу, який повинен йти в рахунок погашення кредиту (може бути фіксованим для будь-якого рівня доходу, або прогресивним, що стосується доходу за певним порогом і/або зростаючим у міру зростання доходу). Залежно від рівня доходу змінюються період виплати і, принаймні для позичальників з низьким рівнем доходу, кінцева вартість кредиту.

Програми надання позик, обумовлених доходами, поширені у Швеції, Австралії, Новій Зеландії, Південній Африці, Шотландії, а останнім часом у Великій Британії і США (Direct Loan Program). Наприклад, у Швеції позичальник повинен виплачувати 4 % свого доходу на рік, а у Великій Британії – 9 % додаткового доходу, заробленого понад установлену норму. В інших країнах ЄС використовуються кредити за типом заставної. Повернення кредиту не пов'язане з доходами позичальника, однак звичайно надається відстрочка виплат на строк від одного до п'яти років після закінчення навчання [18].

Одним із різновидів кредитування, зумовленого доходами, є податок дипломованого фахівця, коли студент (інколи випускник) повертає державі субсидію на вищу освіту шляхом сплати додаткового прибуткового податку до кінця його трудової діяльності. Це додатковий податок на доходи випускників університетів, яким не оподатковуються індивідуальні позики або «залишкові борги»;

3) змішані плани кредитування: сума виплат змінюється відповідно до зміни доходу, але на основі фіксованого графіка (календаря) виплат. Наприклад, за низького доходу в період безробіття кредит погашається у вигляді виплат, обумовлених доходами, а після працевлаштування повертаються до фіксованого графіка виплат [2, с. 45–46].

Умови надання освітніх позик (розміри позик, строк повернення, рівень процентної ставки, вік позичальника тощо) у розвинених країнах широко варіюються залежно від вигод, одержуваних здобувачем вищої освіти.

В Україні практика надання студентам державної фінансової допомоги є недосконалою: відсутні методики оцінювання фінансового становища родини для одержання фінансової допомоги (стипендій, субсидій, пільгових кредитів); проблематичним є чесне декларування доходів як умова одержання студентської фінансової допомоги. Не врегульованою юридично і тому не

розвиненою є традиція філантропічної допомоги здобування вищої освіти через створення різних приватних фондів при університетах. Такі ж проблеми і в інших країнах СНД [19].

По-третє, загрозу доступності вищої освіти становить поширення тіньових форм оплати освітніх послуг. Відомо, що під платністю навчання українці розуміють усю сукупність витрат, які несе родина учня (студента). Структура плати за навчання у ВНЗ, як правило, має такий вигляд [20]:

1) офіційна плата за навчання, що відшкодовує витрати ВНЗ на організацію та забезпечення навчального процесу;

2) додаткові внески за ініціативою ВНЗ на ремонт, охорону, купівлю обладнання, інвентаря тощо. Такі платежі, не будучи обов'язковими, компенсують нестачу бюджетних коштів на інвестиції в основний капітал та оплату послуг, яку не передбачено бюджетом;

3) супровідні витрати студентів на придбання речей (книг, канцтоварів тощо); витрати, які дають можливість соціалізуватися у навчальному колективі (брати участь у колективних заходах, поїздках, платних екскурсіях тощо); витрати на додаткові навчальні послуги (відвідування гуртків, секцій тощо), на оренду житла, оплату гуртожитку та ін.;

4) неформальні платежі – збори на свята, індивідуальні і колективні подарунки викладачам, плата за оцінки під час сесії; оплата репетиторів; плата викладачам або «розумним» студентам за підготовку курсових та дипломних робіт. Як і додаткові внески, неформальні платежі збираються на добровільно-примусовій основі, але вони спрямовуються до індивідуальних одержувачів, не завжди є предметом публічного обговорення [21, с. 183–186] і свідчать про «тінізацію» оплати освітніх послуг.

Деякі дослідники вважають, що про ступінь розвитку ринку освітніх послуг свідчить лише частка явних контрактів у сукупному обсязі зобов'язувальних відносин або частка студентів, які навчаються за явними контрактами у державних і недержавних ВНЗ. Неявні договори (репетиторство, хабарництво за вступ до ВНЗ тощо) не є ринковими відносинами, оскільки «правила гри» для них не прописано у законодавстві. Суттєвою умовою ринкових відносин є чіткий юридичний статус учасників угоди та формальне визначення ступеня дозволеного і недозволеного [22].

Однак тіньові форми оплати освітніх послуг, насамперед хабарництво, становлять реальну загрозу доступності вищої освіти. І не зважати на них не можна. Більше того, в Україні, як і в більшості країн СНД, сформовано тіньовий ринок освітніх послуг, або, як влучно висловилися російські вчені Є. Галицький і М. Левін, «хабаронавчання» [23, с. 105]. Тобто, поряд з офіційно безплатною і офіційно платною освітою діє підсистема офіційно безплатної, а реально платної, корупційної освіти. Тут має місце використання певними суб'єктами свого офіційного статусу, посади, службових повноважень для

одержання незаконного прибутку та ренти. Причому корупція в освіті існує і в державному, і в комерційному секторі освіти. Вона поділяється на верхівкову (керівництво ВНЗ) і низову (викладачі, вихователі, співробітники адміністрації). На цих рівнях корупція розрізняється за видами і формами доходу відповідних економічних агентів.

Корупцію у вищій освіті провокують: дефіцит місць у ВНЗ; низька офіційна зарплата викладачів у більшості навчальних закладів; «моральна підтримка» суспільства, яка сприяє самовиправданню корупціонерів та низькій імовірності їх викриття. Потрібно враховувати й те, що освітні послуги у вищій школі надаються, як правило, локальними монополістами (за місцем знаходження ВНЗ, за якістю і специфікою знань), а «локальність» часто відіграє вирішальну роль у намаганні споживача одержати освіту в тому чи іншому ВНЗ. Монополістичні властивості цієї послуги зумовлюють можливість відбору споживача, зокрема за рівнем підготовки до одержання знань (що позитивно). Однак це ж відкриває шлях і для корупції, роблячи освіту у відповідному ВНЗ «дефіцитом». Хабар стає «ціною використання» освітньої послуги, що встановлюється за моделями торгу або послідовного торгу. Результат – розмір і форма хабара – залежить від обох учасників, обсягу і типу послуги, що надається, а також ризиків для обох учасників, пов'язаних із покаранням і зі сподіваннями виконання партнерами взятих на себе зобов'язань [23, с. 108].

В Україні системних досліджень хабарництва у вищій школі немає. Проте, як свідчать дослідження соціологічної служби Центру Разумкова (20–28 липня 2009 р.), 28,2 % опитаних вважають, що у вищій школі все охоплено корупцією, а 42,3 % – що корупція дуже поширена. У те, що корупції практично немає, вірять лише 3 % респондентів [24]. Окремі опитування студентів виявили, що навіть за умов вступу до ВНЗ за результатами незалежного тестування абітурієнтам пропонують вступити до провідних ВНЗ країни за 11–12 тис. дол. Під час вступної кампанії 2009 р. на «гарячу лінію» Міністерства освіти і науки України надійшло близько 3 тис. звернень громадян із приводу корупції [25]. А в 2010 р. зафіксовано хабарництво вже під час проведення незалежного тестування, коли в так званих «паралельних класах» такі самі тестові завдання виконувалися «за замовленням» учнів викладачами [26]. Висловлено й надто критичну думку про те, що в Україні фактично згорнуто процес навчання і замість цього сформовано мережу торгівлі дипломами, починаючи прямо зі вступної кампанії. І не в деяких комерційних закладах, а в державному масштабі [27].

По-четверте, система освіти в Україні на відміну від розвинених держав не виправдовує сподівання споживачів освітніх послуг вищої школи на соціальну мобільність – перехід до вищого рівня в соціальній структурі суспільства. Витрати на здобуття вищої освіти не гарантують ні працевлаштування,

ні одержання високих трудових доходів у майбутньому. В Україні за фахом працюють лише 30 % осіб з вищою освітою в галузі фізичних, математичних та технічних наук, 54 % – біологічних, агрономічних та медичних наук, 24 % – прикладних наук і техніки, хоча працівники й залишаються на високих ступенях професійно-кваліфікаційної ієрархії [28, с. 15]. У багатьох випадках узагалі має місце феномен «надлишкової освіти», коли працівники з високою формальною підготовкою займаються малокваліфікованими видами праці.

Висновки. Подальший розвиток платної вищої освіти в Україні є певною мірою виправданим. Однак платність освіти повинна мати спеціальні фінансові компенсатори: гранти державних і приватних освітніх фондів; спеціальні стипендії для обдарованої молоді; ваучерне фінансування ВНЗ; розвиток студентського кредитування. Потрібні рішучі заходи й з детінізації оплати навчання у ВНЗ. Системному розумінню сутності проблеми та шляхів її розв'язання має сприяти розроблення державної концепції доступності освітніх послуг вищої школи. До цього процесу слід долучити державні органи управління освітою, вищі навчальні заклади і самих споживачів вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України про офіційне тлумачення положень частини третьої статті 53 Конституції України «держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах» (справа про доступність і безоплатність освіти № 1–4/2004), № 5–рп/2004 від 4 березня 2004 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9504>.
2. Джонстоун Д. Брюс. Студенческие кредиты в РФ: варианты политик [Электронный ресурс] / Л. Брюс Джонстоун // Университ. управление. – 2006. – № 3 (43). – С. 42–58. – Режим доступа : <http://ecsocman.edu.ru/univman/msg/309471.html>.
3. Джонстоун Б. Финансирование и доступность высшего образования: международные сравнительные исследования оплаты обучения и мер финансовой поддержки [Электронный ресурс] / Б. Джонстоун // Семинар «Финансирование и доступность высшего образования», Урал. гос. унив-т, 15 июня 2006 г. – Режим доступа : [http://unimgmt.eunnet.net/unimg/N2\(16\)_2001/win](http://unimgmt.eunnet.net/unimg/N2(16)_2001/win).
4. Панкова Н. В. Особенности формирования государственной политики в сфере образования [Электронный ресурс] / Н. В. Панкова // Проблемы современной экономики : Евраз. междунар. науч.-аналит. журн. – 2007. – № 4. – Режим доступа : <http://www.m-economy.ru/art.php3?artid=23211>.
5. Нуреев Р. М. Проблемы развития человеческого капитала в России / Р. М. Нуреев // Наук. праці ДонНТУ. Сер. : економічна. – 2008. – Вип. 34–1. – С. 16.

6. Мицек С. А. Финансирование и доступность высшего образования [Электронный ресурс] / С. А. Мицек // Университетское управление. – 2001. – № 2. – Режим доступа : <http://www.umj.ru/index.php/pub/inside/168>.
7. Ярмач О. В. Образовательные услуги в системе инновационного развития [Электронный ресурс] / О. В. Ярмач // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер. Економіка. – 2009. – № 851. – Режим доступа : <http://www.nbu.gov.ua/portal/natural/VKhNU/Econ/851/09jovcir.pdf>.
8. Герлах И. Новые вызовы политике доступности высшего образования [Электронный ресурс] / И. Герлах // Междунар. конф. «Доступность высшего образования: вызовы для стран с переходной экономикой», Москва, 29–30 июня 2004 г. – Режим доступа : http://www.socpol.ru/research_projects/conf_ed.shtml.
9. Tuition-Free Universities and Colleges in Europe [Электронный ресурс] // Deutsche Welle. – 2009. – 30 листопада. – Режим доступа : www.DW-World.DE.
10. <http://www.studyinfinland.fi/practicalities/costs.html>; <http://www.studyinsweden.se/Home/News-archive/2010/Tuition-fees-from-2011>.
11. Лукьянченко Н. Д. Трансформация высшего образования в его взаимодействии с рынком труда: зарубежный опыт [Электронный ресурс] / Н. Д. Лукьянченко, А. М. Рыбников. – Режим доступа : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/Prvs/2007_3/1115.pdf.
12. Протести в Європі: студенти вже захоплюють вокзали [Електронний ресурс]. – Режим доступа : <http://www.holosua.com/news>.
13. Оробець Л. Держбюджет – 2011: «рік освіти й інформаційного суспільства» [Електронний ресурс] / Л. Оробець. – Режим доступа : <http://www.vovse.net/vishka/vishkanews/65-derzhbyudzhets-2011-rk-osvti-y-nformacyynogo-susplstva.html>.
14. Табачник Д. Часть ВУЗов не нужно нести на горбу [Електронний ресурс] / Д. Табачник // Укр. бизнес-ресурс. – 2010. – 13 авг. – Режим доступа : <http://ubr.ua>.
15. Вітренко Ю. Якщо ми такі освічені, то чому такі бідні? До реформування системи освіти: погляд економіста / Ю. Вітренко // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – 28 січ. – № 3.
16. Яворская Н. В госвузах Европы образование дешевле, чем в Украине [Электронный ресурс] / Н. Яворская. – Режим доступа : <http://osvita.ua/vnz/abroad/4143>.
17. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (проект) [Електронний ресурс]. – Режим доступа : http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article?art_id=47920&cat_id=46017&showHidden=1.
18. Гий М. Использование образовательных кредитов в Европе [Электронный ресурс] / М. Гий // Междунар. конф. «Доступность высшего образования: вызовы для стран с переходной экономикой», 29–30 июня 2004 г., Москва. – Режим доступа : <http://www.socpol.ru/research-projects/conf-ed.shtml>.
19. Джонстоун Б. Финансирование и доступность высшего образования: международное сравнительное исследование оплаты обучения и мер финансовой поддержки [Электронный ресурс] / Б. Джонстоун // Семинар «Финансирование и доступ-

- ность высшего образования», Урал. гос. ун-т, 15.06.2001 г. – Режим доступа : [http://www.unimgmt.eunnet.net/unimng/N2\(16\)_2001/win](http://www.unimgmt.eunnet.net/unimng/N2(16)_2001/win)
20. Оберемко О. А. Платность высшего образования: авансы институциональных изменений [Текст] / О. А. Оберемко // Мир России. – 2008. – № 3. [Электронный ресурс] – Режим доступа : http://www.socpolitika.ru/rus/social_policy_research/349/document186.shtml.
  21. Безпека людського розвитку: економіко-теоретичний аналіз : монографія / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Т. М. Камінська та ін. / за ред. Л. С. Шевченко. – Х. : Право, 2010. – 448 с.
  22. Кликунов Н. Д. Рынок и доступность высшего образования [Электронный ресурс] / Н. Д. Кликунов, В. М. Окорочков. – Режим доступа : <http://www.mebik.ru/pages/klikunov/articles/art/market.pdf>.
  23. Галицкий Е. Б. Взяткообучение и его социальные последствия / Е. Б. Галицкий, М. И. Левин // Вопр. образования. – 2008. – № 3. – С. 105–118.
  24. [Http://www.uceps.org/ukr/socpoll.php](http://www.uceps.org/ukr/socpoll.php).
  25. 20 вузов лишились лицензии за взяточничество [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://ubr.ua/fulnews/rus/uje_20_vuzov_lishilis_licenzii_za_vziatechnichestvo-22830.
  26. Загірняк М. В. До проблеми корупції у вищих навчальних закладах України [Електронний ресурс] / М. В. Загірняк. – Режим доступу : http://www.fulbright.org.ua/62_8_u.html.
  27. Братья Капрановы. Высшее образование или лохотроном? // Зеркало недели. – 2009. – 12–18 сент.
  28. Лібанова Е. М. Стратегічні пріоритети України на початку ХХІ століття / Е. М. Лібанова // Демографія та соціальна політика. – 2008. – № 1 (9). – С. 9–22.

ВЫСШЕЕ ОБРАЗОВАНИЕ: ПОЛИТИКА «РАСПРЕДЕЛЕНИЯ ЗАТРАТ» И ЕЕ РИСКИ В УКРАИНЕ

Шевченко Л. С.

Раскрыто содержание политики «распределения затрат» в сфере высшего образования. Охарактеризована экономическая природа образовательного блага. Доказана возможность внедрения платного образования в высшей школе при наличии финансовых компенсаторов. Выявлены основные риски потребителей платного образования в Украине. Особое внимание уделено распространению теневых форм оплаты образовательных услуг.

Ключевые слова: образовательное благо; доступность высшего образования; платность образования; финансирование высшего образования; взяточничество.

HIGHER EDUCATION: THE POLICY OF «EXPENDITURE DISTRIBUTION» AND ITS RISKS IN UKRAINE

Shevchenko L. S.

In the article the real meaning of the policy of «expenditure distribution» in the sphere of higher education is exposed. The economic character of the educational good is defined. The possibility of the introduction of paid education in the higher school under financial compensation is proved. The main consumer's risks of the paid education in Ukraine are investigated. The special attention is given to the diffusion of the illegal payment of the educational services.

Key words: educational good; accessibility of the higher education; paid education; financing of the higher education; bribery.

УДК 338+351.863 (477)

ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИЙ КОМПЛЕКС УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Г. Ю. Дарнопих, кандидат економічних наук, доцент

Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»

Досліджено нові тенденції у міжнародних економічних відносинах в енергетичній сфері, місце і роль паливно-енергетичного комплексу України в глобалізаційних процесах, перспективи зміцнення енергетичної безпеки держави. Виявлено сучасні закономірності формування економічної поведінки суб'єктів енергоринків в умовах глобалізації.

Ключові слова: паливно-енергетичний комплекс, глобалізація, енергоринок, енергетична безпека.

Постановка проблеми. Глобалізаційні процеси зумовлюють необхідність інтеграції української економіки у світову економічну систему і водночас загострюють питання зовнішньоекономічної безпеки держави. Перед Україною постає проблема, яка полягає у певній суперечності між необхідністю інтегруватись у світову економіку, з одного боку, та необхідністю забезпечення внутрішньої економічної інтеграції, захисту внутрішнього ринку, вітчизняного товаровиробника та власних національних інтересів – з другого. За таких умов значно зростає роль паливно-енергетичного комплексу (ПЕК) у забезпеченні зовнішньоекономічної безпеки. Особливого підходу потребує той